

անսահման իրաւունք կ'ընծայեն անոր, յանձնուած յողորմող ու տարուբերուող կամքերու եւ կամայականութիւններու, որոնք միայն մասնակի եւ յարաբերական չահերու կը պատշաճին:

Այսպէս, յետադասելով Աստուծոյ հեղինակութիւնը եւ իր օրէնքը, անխուսափելիօրէն կը հետեւի որ քաղաքական իշխանութիւնը իրեն բոնագրաւէ այն բացարձակ իրաւունքները, որոնք միայն զերագոյն Արարիչին կը պատկանին. սեփական ինքզինքը փոխանակելով Արարչին հետ, ինքն կամ քաղաքացիական համայնքը կ'ըլլայ մարդկային կեանքի զերագոյն վախճանը եւ իրաւականին ու բարոյականին զերագոյն ստուգանիչը, եւ կ'արգիլէ ամէն զիմուժ բնական տրամաբանութեան եւ քրիստոնէական խղճի սկզբունքներուն:

Այո՛, ճիշտ է թէ մոլար սկզբունքները չեն յաջողիր ամէն անգամ բոլոր թափով իրաւործել իրենց ազդեցութիւնը, մասնաւորապէս երբ Նախնիքներու դարաւոր քրիստոնեայ աւանդութիւնները ժողովուրդներու հոգւոյն մէջ թէեւ անգիտակից բայց խոր արմատներ ձգած են: Այսուհանդերձ պէտք ենք ուշադրութեամբ նկատել տալ որ խախտու եւ անբաւարար է քննարկին կեանքի ամէն կանոն, որ հաստատուած է յոյ մարդկային հիմքերով վրայ, որ հաւաստեալ միայն երկրաւոր տեսութիւններէ եւ իր ուժը հիմնուած է միայն արտաքին հեղինակութեան պար-

տադրութեան վրայ:

Ուր որ կը ժխտուի մարդկային օրէնքի կախումը աստուածային օրէնքէն, ուր որ քերի եւ անստոյգ երկրաւոր հեղինակութեան միայն դիմում կը կատարուի եւ օգտապաշտ բարոյականի մը վրայ կառուցուած ինքնավարութիւն կը պահանջուի, հոն մարդկային օրէնքը ինքնին կը կորսնցնէ կեանքի գործելակերպին եւ հոգիներու հանդէպ իր բարոյական ուժը, որ իսկական պայմանն է քանչեւեւեւ համար անհատներէն եւ ի հարկին գոհողութիւններ պահանջելու:

Ստույգ է թէ երբեմն այսքան տկար ու տատանող հիմքերու վրայ կառուցուած իշխանութիւն մը պատահարաւ ձեռք կը ձգէ նիւթական յաջողութիւններ, որ զարմացում կը պատճառեն միայն անոնց որոնք իրերուն խորը չեն թափանցեր. բայց անխուսափելիօրէն կու գայ վայրկեանը, երբ անխորտակելի օրէնքը յաղթող կը հանդիսանայ ու կը տապալէ ինչ որ կառուցուած էր յայտնի կամ թաքուն անհամեմատութեան մը վրայ, արտաքին եւ նիւթական մեծաշունդ յաջողութեան եւ իր ներքին արժէքին ու բարոյական հիմքին տկարութեան միջեւ. անհամեմատութիւն՝ որ միշտ առկայ էր կ'ունենայ, երբ պետութիւնը չի քանչեւեւ կամ կը մեքծէ տէրութիւնը գերագոյն Օրէնդրին, որ երբ կառավարիչներուն իշխանութիւնը շնորհեա՛. գծեց նաեւ անոնց իշխանութեան սահմանները:

ՅԱԶՈՐԴ ԱՆԳԱՄՈՎ

ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ
ԽՂՃԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐ
ՄԵԾԱՄԻՏ ԻՆՔՆԱԽԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԱՇԽԱՐՀԻ ՆՈՐ ԿԱՐԳԸ
ԽԱՂԱՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԵՒ ԱՆԱՐԳԱՐ ԿԱՍԿԱՄՆԵՐ
ՆԵՐԿԱՅ ՏՆՈՒՐ ԳՈՅԱՎԻՃԱԿԸ ԵՒ ԽԱՂԱՎՈՒԹԵԱՆ ՕՐԸ

ԿԻԼԻԿԻԱ ԳՐՈՒԱԾ ՔԱՆԻ ՄԸ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԱՑ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ

(Նոր-Ձուղայի Ամենափրկիչ վանքին ձեռագիրներէն)

Նոր-Ձուղայի հաւաքման թիւ 57 աւետարանը ունի կարեւոր պատմական յիշատակարաններ: Ծաղկեալ այս ձեռագրին մանրակարներուն եւայլնի մասին ուրիշ առթիւ:

Ձեռագրին սկիզբը խորաններու մէջ կարմիր եւ կապոյտ տողերու վրայ ոսկեաւ գլխադրերով:

Ա(ստուա)ԾԱՄԻՆ ՄԱՅՐ Ք(րիստո)ՍԻ
ՈՐ ԲԱՐԷՆԱԻՍ ԵՍ ԱՇԽԱՐՀԻ
ԲԱՐԷՆԱԻՍՆԱՅ ԱՌ ՔՈ ՈՐԴԻ
ՎԱՍՆ ԱՆԱՌԱԿ ՄԵՂԱՌՈՐԻ
ՈՐ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆ ԱՆՈՒՆ ԿՈՉԻ
ՈՐ ԵՄ ԵՍ Տ(է)Ր ՄԵՍ ԴՂԵԿԻ
ԿՈՊԻՏԱՌԱՅ ԱՆՈՒՆ ԿՈՉԻ
ՁՄԵՂՍ ԹՈՂՑԷ ՁՈՐ ՄԵՂՈՒՑԻ
ԵՒ ՁՏԱՅ ՓՈՐՁԵՆ ՍԱՏԱՆԱՅԻ
ՏԱՅ ԿԵ(ան)Ք ՈՐԴԵՑՆ ՈՐ ԱՅԺՄ ՈՒՆԻ
ՀԵԹՈՒՄ ԼԵՒՈՆ ԻԱԿՄՈՒ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԻ
ՁԱԽՏԱՐԱՆՍ ՈՐ ԳՐԵՑԻ
Ի ՎԱՅԵԼԵԼ ԴԱՅ ԻՆՁ ԼԻՆԻ
ԵՒ ԻՄ ՈՐԴԵՑՆ ՁՈՐ ԳՐԵՑԻ
ԳԱՅԷ ԾԱՆԱԻՔ ԵՒ ՀՐԱՇԱՐԻ
ՈՐ ՍԱՅ ԲՆԱԻ ԻՍԿԻ ՁԼԻՆԻ:

Հ. Ալիշան իր պատկառելի Սիսուանին մէջ կը յիշէ Կոստանդին Կոպիտա-
ռոյ իբր մին Հայ բերդատէր ազնուականներէն ի ժամանակն Լեւոն Մեծա-
դործի: Հ. Ալիշանի աղբիւր ծառայած է Սմբատ պատմիչն Կիլիկիոյ:
Դժբախտաբար Կոպիտառոյ Կոստանդինի մասին ուրիշ ծանօթութիւն կը
պակսի, եւ կարծեմ առաջին անգամ ըլլալով կը յիշուի անոր չորս որդի
ունենալը, Հեթում, Լեւոն, Իլիկում եւ Գրիգոր, որոնցմէ մին կամ միւսը ան-
շուշտ իրեն յաջորդեց թէեւ իր որդւոց մասին ալ ոչ մէկ ծանօթութիւն ունինք:
Այս ձեռագրին էջ 169 ունի մանրատառ եւ զբէն սա յիշատակարանը:

«Ձա(ստուա)ճասէր եւ զբարեպաշտ իշխանաց իշխան. զպատրոն Կոստան-
դին զտէր Կոպիտառոյ որդւովք իւրովք յիշեալիք ի տ(է)ր եւ զմաւրէն զբիշո»:
Այսպէս իր կենաց շրջանը կ'ընայ ժԲ դարուն վերջը կամ ժԳի սկիզբը:
Նոյն ձեռագրին էջ 93ա կը գտնենք հետեւեալ վերջին ստացողին յիշատա-
կարանը:

«Ես պարոն Սմպատոս, առի զկեանսարեւ աւետարանս յիշատակ ինձ եւ
ծնաւդաց իմոց. զհայրն իմ Ստեփանոսս զպապն իմ Սմպատ, զմեծ պապն (իմ)
իւնանիկ. Արդ աղաչեմ զամենեւեան կամ կարգալով կամ աւերինակելով, յի-
շեացիք զիշատակեալս ի լի եւ առատ սրտէ ի քս. եւ զա(ստուա)ճ զձեզ յիշէն
ի թվ(ին) ԶԻ (1471)»:

Այս Պարոն Սմբատ ստացողէն նման յիշատակութիւններ կան եւ Մարկոսի վերջը :

Բ .

Դարձեալ նոյն հաւաքման թիւ 27 թղթեայ աւետարան մըն է , որուն չորս աւետարանիչներուն նկարները վանտալ մը կտրած հանած է : Ահա ձեռագրին յիշատակարանը :

«Գրեցաւ տիեզերակեցոյց փրկչական սբ . աւետարանս , յամի թուակա-նութեան Հայոց ՈԽԴ (1195) ի հայրապետութեան տ(եառ)ն Գրիգորիսի տանն Թորգոմայ դիտապետի , եւ յեպիսկոպոսութեան Կիւրիկեցոց նահանգիս տ(եառ)ն Ներսէսի . եւ յիշխանութեան մեծանուն Սեբաստոսի Հեթմոյ որ տիրէ անմատչելի ամրոցիս Լամբրանի . որոյ հարազատ եղբայր սոցա մեծա-անուն իշխան Ապիրատ , որոյ փափազ ըզձիցն յա(ստուա)ծայինսն եւ ի հուր սիրոյն միշտ եւ հանապազ բորբոքեր աւրստաւրէ ածամբ , խորհուրդ բարին . ի միտ արկեալ , ետ գրել զլուսախղճ սբ . մատենսն ա(ստուա)ծային . ի վայե-լումն կենաց իւրոց եւ յետ վախճանի յիշատակ իւր եւ ծնաւդաց իւրոց . արդ աղաչեմ զկենարար մարմնոյ եւ արեան տ(եառ)ն նուիրող քահանայապետսդ եւ զքահանայսդ եւ զնորին փառաց պաշտօնեայ սարկաւազսդ ի կալն ձեր ի խորհրդական ժամուն բարեգարգութեամբ մարմնոյ եւ մաքրութեամբ հոգոյ առաջի ա(ստուծո)յ յորում հրեշտակ լինիք ունկնդիր ժողովուրդսն . որ ի սմա աւետեացն բարձրաձայն ընթերցմամբ . զբանիցս ա(ստուծո)յ զարգարող սիրով եւ հաւատովը որակութեամբ նիւթոցս զբարի իշխանաց իշխան Ապիրատ անմոռաց պահեցէք ի կարգ յիշատակացն որ ի սբ . պատարագն զի զոր սովաւ աւետարանեալ երկնային աւետեացն խոստումն շնորհեցէ քս . եւ ուր ինքն է անդ եւ զսա՝ որ է հաւատարիմ պաշտանեայ իւր ընկալցի . տեսանել զտուռն իւր եւ փառաւորել ընդ նմա ի մասն վիճակի համապատիւ սրբոցն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն» :

«Եւ ես գրիչս Կոստանդին աղաչեմ զտեարսդ իմ եւ զեղբարսդ որք վայելէք ի սմա զնուաստութեանս իմոյ սպասաւորութիւն ա(ստուած)ային մատենիս . ա(ստուա)ծապարդեւ եւ արհեստիւս յիշատակի արժանի արարէք զի զտից ողորմութիւն ի ք(րիստոս)է : Եւ որք յիշեքդ եւ զուք յիշեալ յիշիք յողորմու-թիւնն ա(ստուծո)յ» :

Նախ քան միւս յիշատակարաններու անցնիլս տանք կարեւոր ծանօթու-թիւններ :

Հոս յիշուած Հեթում Սեբաստոս որդին էր Սեբաստոս Օշինի : Սեբաստոս Օշին տէրն էր Լամբրունի եւ Լամբրունեան շառաւիղ , որոնց ցեղաբանութիւնը եւ պատմութիւնը մանրամասնօրէն կու տայ Հ . Ալիշան Սիսուանի մէջ (էջ 80-90 եւն) : Յիշեալ Ներսէսը Լամբրունացին է , եղբայր Հեթումի , եւ ձեռա-գրիս ստացող Ապիրատին :

Սոյն ձեռագրին մէջ կը կարդանք յիշատակարանէն վերջ :

«Գիրք յիշատակի ննջելոց» :

Յամսեանն Մայիս Ժէ (17) հանդեալ ի Քս . մեծանուն Սեբաստոսն Աւշին հայր Սեբաստոսի Հեթմոյ , Տ(եառ)ն Ներսէսի , Ապիրատի , Շահիշահի , եւ քուերց սոցին Թագերի Շուշան թագուհի , եւ Տալթայի» :

Հ . Ալիշան՝ որ կու տայ այս ցանկը (էջ 81ա)՝ չի յիշեր Թագեր իբր քոյր միւսներուն :

Վերը յիշուած մահուան թուական Մայիս Ժէ (17) դժբախտաբար չունի տարեթիւ , որով Օշին Սեբաստոս (հայր Հեթումի , Ներսէսի , Ապիրատի եւն .) մեռած է 1175էն տարի մը առաջ՝ Մայիս 17ին :

Շարունակենք յիշատակարանը :

«Յամսեանն Ապրիլի ԻԶ (26) հանդեալ քս . մայր սոցին Մարիամ կրաւնա-ւոր ամենայն առաքինութեամբ զարգարեալ» :

Հ . Ալիշան (անդ էջ 81) Մարիամ՝ քոյր կը նկատէ Հեթումի , մինչ վերի վկայութեան համաձայն անոնց մայրն է եղած : Հ . Ալիշան Հեթումեանց աղագոցակի տախտակին մէջ ալ Մարիամ քոյր կը նշանակէ Հեթումի , Ապի-րատի եւն , իսկ յատուկ անուանց ցանկին մէջ ալ Ներսէս Լամբրունացիի քոյր նշանակած է , մինչ մեր այս ձեռագրին մէջ Մարիամ մայր նշանակուած է , իսկ Թագեր՝ քոյր մը որ բոլորովին անյիշատակ կը մնայ Հ . Ալիշանի մօտ : Սակայն կ'երեւայ որ Մարիամ մըն ալ եղած է Ներսէս Լամբրունացիի քոյրերուն շարքին ըստ յաջորդ յիշատակութեան :

«Յամսեանն Յունիս Բ (2) վախճանեցաւ ի Քս . Մարեմ թագուհի , եւ ի Մայիս Ե (5) Շուշան թագուհի , քորք սոցին» :

Յաւալի է որ թուական չէ տրուած , որով ամսաթիւերը կը մնան գրեթէ անպէտ :

Իսկ այս շարքին վերջին յիշատակարանն է հետեւեալը :

«Յամսեանն Ապրիլի ԺԸ փոխեցաւ ի Քս . եղբայր սոցա Գրիգոր : Որոց ողորմեսցի ի Քս .» :

Այս յիշատակարանը ժամանակագրական մեծ արժէք կ'ունենար , եթէ հոն յիշուած ըլլային ամսաթիւերուն հետ տարեթիւերն ալ :

Ձեռագրին մէջ կան վերջի ստացողներէ հետեւեալ յիշատակարանները :

Էջ 85բ նոտրդիր , «Գնեցաւ սբ . աւետարանս ի քաղաքն Առզլում թվակա-նութե(ան) Հայոց ՌԾԶ (1607)» :

Էջ 86ա լուսանցքին վրայ , «Ո՛վ ընթերցող սբ . աւետարանիս . յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զխօջայ Միրզավալին . որ գնեաց զսայ ի Կարնոյ քաղաք որ է Առզլում եւ անտի երբեր ի Շաւշ քաղաք որ է Ասպահան , եւ Քի . փառք յաւիտեանս ամէն» :

Գ .

Նոյն հաւաքման թիւ 55ը մաղաղաթեայ երկաթագիր աւետարան մըն է որ վանտալօրէն եւ կանոնաւոր կերպով կողոպտուած է իր մանրանկարներէն եւ լուսանցադրերէն , եւ ըստ երեւոյթի ճոխ ու սքանչելի ձեռագիր մը եղած է : Կայ զրէն երկար յիշատակարան , այլ սակայն մեկանի գէշութենէն հազիւ ընթերցելի է այժմ , եւ շատ աշխատութեամբ միայն կարելի եղաւ կարդալ :

Էջ 296բ . «... զթերութիւն սորա Գրիգոր սարկաւազ ձեռնարկեալ լցի զթերին եւ ծաղկաւ՝ հանդերձ համբարբառաւքն ոչ ի տկարութիւն անկարու-թեանն նայելով այլ ապաւինեալ յած . եւ յաղաւթ սրբոյ հաւր իմոյ ստաց(ող)ի սբ . զրոցս՝ ըստ իմում կարի ջանացեալ զպակասն որպէս եւ ած . պատահեաց . եւ զրեցաւ սա գրիւ ի մեծ անուն անապատն Սկեւոյ որ մերձ յամուր դղեակ Լամբրուն կոչեցեալ , ընդ հովանեաւ սբ . եկեղեցոյ որո յանուն սբ . Փրկիչ կոչի եւ մաւրն նորին Ա(ստուա)ծըծնի եւ գեոահօչակ կենսունակ սբ . Նշանին ի

Հայրապետութեան ա(ստուա)ծապատիւ Տ(եառ)ն Յոհաննիսի. եւ ի թագաւորութեան ա(ստուա)ծապատիւ արքային Լեոնի յորում մեր թուական Հայկոց ՈԿԵ (1216) ի դառն եւ ի նեղ ժամանակի յորում արի ազգք քրիստոնէից որ ի Սպանիա որ եւ Ալամանք եւ Ուն(կա)ռք եւ այլ բազում ազգիք քրիստոնեայք ձայն տուեալ միմիեանց ժողովեցան անհամար հազարք եւ ամենեցուն (էջ 297ա) զխաչն տ(է)րունական ի մէջի եղեալ երգմամբ հաստատեցին ի սիրտս իւրեանց մեռանիլ յազազքս Քի. եւ սրբոյ գերեզմանի նորա եւ որպէս սկսան նոյնպէս ի նոյն կատարեցան թէպէտ եւ ոչ ամենայնքն սակայն բազումք եւ մեծ մասն ի նոյնքն. քանզի զէմ եղեալ էին եկին հասին միաբանութեամբ ի քաղաքն Աքայիա եւ մարտ եղեալ կոռէին ընդ հոյսն անաւրինաց. իսկ վասն բազմութեան յանցանաց մերոց անգործ եղեալ մերայինքն բազումք ցան ու ցիր ցրուեցան եւ եկեալ հասան մինչեւ ի մեզ յերկրիս Կիւղիկիցւոց եւ բազումք մոլորեալ ի ճանապարհի մատնեցան ի բանդս եւ ի սուր սոսերի եւ այս վասն բազմութեան յանցանաց մերոց գործեցաւ. իսկ թագաւորն Ունկուաց եկեալ հաս ի քաղաքս Կիւղիկիցւոց Տարսոն առ թագաւորս մեր եւ երգմամբ սիրոյ եւ խնամութեան ուխտ հաստատեալ ի միջի իւրեանց նա զառաջի եղեալ ճանապարհն ուղեւորեալ յաշխարհն»:

Էջ 297բ. «Ձայս փոքր ի շատէ ծանուցի եւ վասն որոյ սկիզբն արարի յիշատակ ի գրոցս (... բառ մը...) դարձեալ վերստին դամենայն դասս սրբազանից ազաչեմ որք ընթեռնուք զսա եւ կամ աւրինակ առեալ զտիք ի սմանէ զստացող սորա (... ջնջուած մէկ բառ...) զՍարգիս քահանայն եւս առաւել զեղբայր նորա զՅոհաննէս քահանայ զգնացեալն առ Քս. ազաւթից մասինս արժանի արարէք, եւ ըստ մարմնոյն ծնաւդ սորա զԴաւիթ քահանայ. եւ զՎարդան եղբայր նորին. եւ զմայրն Հաղաւրի զհանգուցեալսն առ Քս. յիշատակի արժանի արարէք: Այդ եւ զբարեպաշտուհի Մայրամ (... բառ մը...) ստացողի սր. գրոց առ իշխանութեան նորին ազաչեմ եւ զսա յիշել ի տէր: Իսկ եւ զեղբայր ստացաւդ Ստեփանոս քահանայ եւ գնացեալ առ քս. ազաչեմ յիշել ի տ(է)ր եւ առ հասարակ»:

Էջ 298ա. «Ազաչեմ եւ ես մեղապարտ գրիչս եւ յետին աշխատողս Գրիգոր. յիշեալ ողորմութեամբ զմեղուցեալ հոգի իմ զծնաւդսն իմ աստ մարմնոց եւ զամենայն ազգատոհմս: եւ որ ճշմարիտ (տ)ուրով եւ հեղութեամբ զիման նուաստութեան արժանի արարեալ խրատ եւ ներկրթութե(ան) արհեստիս զսկզբնադրող սր. աւետարանիս զառաջ ասացեալ զերահուցակ գրիչն Գրիգոր տրամախոհ եւ անհամեմատ յարուեստս. յիշատակի արժանի արարէք եւ զուր յիշեալ լիջիք յողորմութիւնն ա(ստուծո)յ որ եւ աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն»:

Հետաքրքրական է Խաչակրական այս արշաւանքին նկարագրութիւնը: 1215ին Լատերանի ժողովով Ինովկէնտիոս երրորդ Պապը խաչակրութեան ձեռք զարկաւ: 1216ին Հունգարիոյ Անտրիւ թագաւորը առաջնորդ կանգնեցաւ խաչակրութեան, սակայն ինքզինքը Յորդանանի մէջ լուալէ ետք ան ետ դարձաւ, ըստ երեւոյթի Կիլիկիայէն ալ անցնելով, ինչպէս որ մեր յիշատակարանը ցոյց կու տայ, աւելցնելով որ Հունգարաց թագաւորը Տարսոնի մէջ մեր Լեոն թագաւորին հետ տեսնուեցաւ:

Նկարագրուած խաչակրութեան մէջ մենք նորութիւն մը չենք գտնար, եւ նոյնը աւելի մանրամասնութեամբ նկարագրուած կը գտնանք օտար պատմիչներու մօտ: Միայն թէ յիշատակարանին մէջ կը յիշուի Սպանիացւոց ալ այս խաչակրութեան մասնակցած ըլլալը մինչ օտար գրողները այդ կէտը չեն

յիշեր, այլ եւ կը հաւատեն որ Սպանիացիք չմասնակցեցան այս խաչակրութեան:

Ձեռագրիս գրիչները երկու են եղած երկուքն ալ Գրիգոր անուամբ, եւ գրչութեան վայրը Սկեւոա նշանաւոր վանք-գալոցն էր Լամբրունի ամուր բերդին մերձ: Երկրորդ Գրիգորը կ'աւարտէ առաջինին սկսած եւ կիսատ թողուցած գործը: Երկրորդը առաջին Գրիգորի մասին խիստ զովեստով կը խօսի զայն անուանելով «գերահուցակ գրիչն Գրիգոր տրամախոհ եւ անհամեմատ յարուեստս»: Արդ ո՞վ կրնայ ըլլալ այդ Գրիգորը:

Մեզի Սկեւոա գալոցէն ծանօթ են երկու նշանաւոր Գրիգորներ, մին Գրիգոր Սկեւոացին իսկ միւսը Գրիգոր Մլիճեցի (Հ. Ակինեանէ այսպէս կոչուած, Սկեւոացիին հետ չչիոթելու համար: (Տես Հանդ. Ամսօրեայ, էջ 107, 1930):

Գ. Սկեւոացի կ'ապրէր դեռ 1219ին, իսկ Գ. Մլիճեցի մեռած էր 1215ին: Այս պայմաններուն տակ որոշ է որ Սկեւոացին կիսկատար չի պիտի թողուր իր սկսած ձեռագիրը, որպէս զի իրմէ տարբեր գրիչ մը զայն աւարտեր 1216ին: Ուրեմն Գրիգոր Մլիճեցին է եղած գրիչը այս 1216ին աւարտած աւետարանին: Եւ արդարեւ Մլիճեցի կը յիշուի իբր «մեծահուցակ եւ զովեալ գրիչ» եւ Հ. Ակինեան կ'աւելցնէ որ այժմ Լեմպէի գտնուող աւետարանը գրուած 1197-8ին ի Սկեւոա, էջմիածնայ թիւ 1561-1568 Նարեկը, գրուած եւ ծաղկեալ 1173ին: Այսպէս առանց վարանելու կրնանք թիւ 55 ձեռագիրն ալ նշանակել իբր գործ Գրիգոր Մլիճեցիի, որ սակայն իր մահուամբ 1215ին կիսատ կը թողու ձեռագիրը եւ երկրորդ Գրիգոր մը կու գայ աւարտելու այդ կիսատ աւետարանը Սարգիս քահանայի համար: Յաւալի է որ երկրորդ Գրիգորին համար աւելի ծանօթութիւն չունիմ:

Այս ձեռագրին մէջ կան նաեւ ստացողներու յիշատակարաններ վերջին դարերէ:

Ձեռագրիս սկիզբը նոտրդիր, «Յաջողութ(եամ)քն ա(ստուծո)յ ես Ընստա-զէս Քանայքոցի գնեցի զսր. աւետարանս, ի կարմիր գտակին ձեռացն եւ ուղարկեցի յիւր տեղն. ի Դերջան ի Մաղաքիայ վ(ա)րդ(ա)պ(եա)ն վանքն յիշատակ ինձ եւ ծնաւազ իմոց. հաւրն իմոյ Միխիթարին, եւ մաւրն իմոյ Մալքան խաթունին եղբաւրն իմոյ Ազիզ փաշային. եւ հանգուցեալ կողակցին Մարգարիթերին եւ Շահումին որ հաւատար եղեւ որ զաւետարանս գնեցաք եւ յիշատակ դրաք եւ կողակցին իւրոյ Ազիզ փաշային. Ազաչեմ զամենեւեան. զգաստ քահանայիցդ ողորմի ասել լի բերանով եւ առատ սրտիւ եւ ա(ստուա)ծ որ առասն է ի տուրս բարեաց մեզ եւ ձեզ ողորմեացի, ի միւս անգամ զալըս-տեանն իւրոյ ամէն»:

«Ես Շահումն գ(ն)եցի զսր. աւետարանս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց, եւ կողակցին իմոյ Ազիզին. եւ զօակին իմոյ Առաքել արեղին. եւ նորայրողընջ որդոյն իմոյ Մկրտչին եւ իւր զօակին Ջաքարեա մանկան ամէն: Ա(ստուա)ծ ա(ւր)հնէ զՂարիպչին հոգին եւ զիւր կողակցին Շնոֆորին. եւ իւր դստերն Մարվաթին. եւ իւր կողակցին Յովակիմին ետուն սր. Գէորգայ Կարապետ. մի յիշատակ ա(ստուա)ծ ողորմի իւր(եան)ց հոգոյն ամէն»:

Էջ 1բ. — «Ի թվին ԶՀԹ. ես Մ(ա)ղ(ա)ք(ի)ա վ(ա)րդ(ապետ)ս Դերջանեցի յորժամ գնացի աջողութեամբ ա(ստուծո)յ ի Յըստնպաւ նայ խոճա Ք(րիստո)ստուրն շատ աւգնութի(ւն)արար ի գրունս մեծամեծաց եւ զկամախոյ զեպ(իսկոպո)սութե(ան) մալն ի ԺԲՈ (12,000)էն ԽԶՈ (46,000 որ անշուշտ

4,000 պէտք է ըլլայ: Յ. Ք.) Ինչո՞ք յիշեցէ՞ք զինքն եւ զիւր տղայքն ի բարին եւ յա(ւր)հնեցէ՞ք յամ(ենայն)ժամ եւ ողորմիս տուք ծնաւդաց նորին: — Այլ եւ յիշեցես զխոճա Մուլքին. եւ ա(ւր)հնեցէ՞ք զինքն եւ զիւր տղայքն. զՀապիւս եւ զՅակոբն եւ զՍարգիսն. զի կրկին Աբրահամ երեւեցաւ. զի ճԾ (150) աւր՝ աւուրն երկու ժամ հազար բարեաւք զմեզ կեր(ա)կրեաց. բազում մարդով. եւ մի անգամ ի տանն մեծարեաց եւ բազում ծախս արար, եւ արծաթ իսկի՛ն մի եւ մէկ շուրջառ նուէրք ետուր. եւ մի անգամ արտաքս քաղաքին մեծարեաց բազում պատրաստութեամբ. զի այնպիսի սիրելութի(ւն) եւ ա(ստուա)ծսիրութի(ւն) այլ ոչ ոք արար կամ առնէ թէ առ մեզ, եւ թէ առ այլ ոք. Ձոր տէր ա(ստուա)ծ տացէ նմ(ա) զանանց բարութի(ւն) եւ զերկնից արքաութի(ւն) եւ բաշխէ զիւր տղակներն մինչեւ ի խորին ծերութիւն ամէն»:

Դարձեալ Մաղաքիայի գրէէն (նկարի հոս կուտամ) «Թւ(ւ)կ(ա)ն ԶՀԹ (1530) եւ Մ(ա)ղ(ա)ք(ի)ա վ(ա)րդ(ապե)տ Դերջանեցի զնացի ի Յըստնալու եւ զսբ. աւետ(ա)րանս յիշատակ ետուն ի Դերջան ի դուռն սբ. Դաւթա եւ սբ. Լուսաւորչին. եւ է յիշատակ տ(է)ր Յովանիսին, եւ տ(է)ր Աւաքին, եւ կողակցին Լալ խաթունին, եւ իւրեանց որդոյն Մուրատին. եւ դստերացն Մինաս խաթունին, Նզութ խաթունին, եւ այլ ամ(ենայն) կենդանեացն եւ մեռելոց եւ ով ոք որ հանդիպիք սբ. աւետարանիս կարգալով» եւն.: Մաղաքիայի յիշատակարանները արդէն գործածած ըլլալով իմ Եկեղեաց պատմութեան մէջ, հոս ալ հարկ չեմ տեսներ կրկնելու: Դիտել տամ որ յիշեալ Մաղաքիա Դերջանցին նոյն իսկ մեծանուն Մաղաքիա վարդապետն է, նշանաւոր իր շինարարութեամբ եւ գերեթարութեամբ:

(Շարունակելի)

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈՋՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

Բ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԼՈՅՍԸ¹

Երբ կ'ուզենք հետազոտել եւ լուսարանել պատմական որ եւ է խնդիր մը, որքան կարելի է խուսափելու համար վրիպումներէ, անհրաժեշտ պայմանն է կեդրոնանալ նախ տեղական որոշ սահմաններու մէջ եւ ժամանակին յատուկ պարագաներու նըկատմամբ պայծառ եւ ճշգրիտ ծանօթութիւն մը գոյացնել: Առաջիկայ էջերու մէջ հետեւաբար մեր նպատակը պիտի ըլլայ, նախ. 1. — զծել Հայաստանի որոշ սահմանները քրիստոնէութեան առաջին երեք դարերու միջոցին, երբ աւետարանական

քարոզութիւնը կը ծաւալէր հետզհետէ իւր փրկաւէտ լոյսը յոյրոս աշխարհաց եւ ժողովրդոց եւ յետոյ. 2. — քննել Հայաստանի քաղաքական ներքին հանգամանքները, տեսնելու համար թէ այն դարերու մէջ ո՞ր չափով կրնային անոնք նպաստաւոր կամ աննպաստ հանդիսանալ քրիստոնէութեան տարածութեան: Յետ այսպէս

(1) Առաջիկայի քարտուղիւնը Հայոց մէջ. — Ս. Ոսկեանց եւ Սուքիասեանց նահատակութիւնն եւ Եւստաթէոսեան եղջերուաբան. — Բազմալեւ 1931 էջ 51-60 եւ 97-109:

հաստատուն հիմերով վրայ կանգնելու, զիւրին պիտի ըլլայ վճռական եզրակացութեանց յանդիլ ի վկայութիւն կոչելով նաեւ հին եւ օտար մատենագրաց գրաւոր վկայութիւնները, որոնցմով կը վաւերանան տեղական եւ աղբային վաղեմի մեր դարաւոր աւանդութիւնները:

Հայաստանի սահմանները.

Երկրի մը սահմանները կարելի է երեք զանազան տեսակէտներէ նկատել. նախ՝ աշխարհագրական, երկրորդ՝ քաղաքային կամ պետական, եւ երրորդ՝ ցեղագրական կամ ազգային: Գիտենք որ ամենադժուարին է որ եւ է երկրի մը որոշ սահմանները գծել եւ յատկացնել յարատեւ երկար դարերու եւ ժամանակի շրջաններու համար ըստ ցեղադրական եւ քաղաքային կամ պետական տեսութեանց, որովհետեւ յարատեւ չիմունք մերձակայ ցեղերու եւ ազգերու հետ կ'ընդարձակեն կամ կ'ամփոփեն ժողովրդական տարրերու յօրինուածքը. ինչպէս նաեւ քաղաքական ներքին յուզումներ եւ արտաքին պատերազմներու եւ ասպատակութեանց ազդեցութիւնն ու թափը կ'անջատեն միաձոյլ պետութիւն մը զանազան փոքր դաւառներու, եւ կամ ընդհակառակն այլ եւ այլ փոքրիկ ինքնօրէն նահանգները կը ձուլեն մեծատարր միութեան մը: Եւ այս՝ այնքան աւելի զգալի կ'ըլլայ, երբ վերաբերենք Հայաստանի, ուր ամենահին դարերէ ի վեր յարափոփոխ ընդհարումներ պետութեանց եւ յաջորդութիւնը ու ձուլումներ ժողովրդոց, գրեթէ անկարելի կը դարձնեն որոշ գիծերու եւ տարրերու մէջ սահմանափակել հայկական ազգն ու պետութիւնը: Մի միայն աշխարհագրական գաղափարն է որ ընդհանրապէս աւելի հաստատուն կը մնայ եւ գրեթէ անայլալ՝ պատասխարուած ըլլալով բնութեան անդիմադրելի եւ անփոփոխ տարրերու ազդեցութեան զօրութեամբ: Յիրաւի քիչ աշխարհներ կան որ բնութեան այսպիսի առանձնաշնորհութիւն մը վայելեն. Բրիտանիա մը իւր ծովերով շրջապատուած, Իբերական թերակղզին եւ

Իտալիա, ծովերով շրջապատուած եւ Ալպեան ու Պիրենեան լեռներով պարբնապառած: Ասոնց կարգէն է բարեբաղդաբար նաեւ մեր Հայաստանը, բարձրաւանդակ կղզի մը ցամաքի վրայ, շրջապատուած լեռներու պարիսպներով եւ իւր բարձրաբերձ դժուարամատոյց դրութեամբ կը զիացած: Բարեբաղդաբար նաեւ զմեզ հետաքրքրող պատմական շրջանին համար պետական կամ քաղաքային եւ ցեղադրական պայմաններն ալ կը համապատասխանեն աշխարհագրական յօրինուածութեան:

Գիտենք որ Հայաստան խիստ քիչ ժամանակ, եւ այն ալ ընդհատ եւ ընդոստ շրջաններու մէջ միայն, վայելած է իսկական ինքնուրոյն անկախ պետութիւն մը. ընդհակառակն իւր քաղաքական ազատութիւնը գրեթէ միշտ եղած է օտար պետութեան մը նուազ կամ աւելի շեշտուած հովանաւորութեան ներքեւ, եւ ի մասնաւոր՝ իրեն ցեղակից իրանեան պետերու, որոնք Մար եւ Աքեմենեան, Պարթեւ կամ Արշակունի, Պարսիկ կամ Սասանեան աւուրներով յաջորդած են իրարու, ուստի եւ իր զանազան մասերը, մասնաւոր սահմանաձայր դաւառները՝ արեւմուտքի եւ հարաւի, շարունակ փոփոխմամբ մերթեղած են իւր գերիշխանութեան ներքեւ հպատակ եւ մերթ անջատուած հայրենի բունէն՝ ենթարկուած են օտարաց կամ ինքնավարութիւն մը կազմած են: Այս պատճառաւ ալ մերթ ընդ մերթ օտար պատմիչներ զանազան քաղաքներ, անձեր կամ դէպքեր, որոնք ուղղակի Հայաստանի կամ Հայոց կը պատկանին, յատկացուցած են Պարթեւաց, Մարաց, Պարսից, Յունաց, Ասորոց, Միջագետաց եւ մինչեւ իսկ Բաբելոնի(2):

(2) Այսպէս փոքրիկ օրինակ մ'առնելով Բաբելոն ըստ զանազան հեղինակաց զանազան ազդեցութեան իւր պատկանի. Ս. Հիպոլիտոս իր ժամանակակիցը կը վկայէ թէ նա հայ էր. Պորփիր կը ճանչնայ զայն իբրեւ Բաբելացի. Յուլիոս Ափրիկանոս կ'անուանէ զայն Պարթեւ. մինչդեռ ընդհանուր հին եւ նոր մատենագրաց քով, ըլլան եկեղեցական դասու պատկանողք թէ աշխարհական բանասէրք, կը համարին զայն իբրեւ սոսկ ասորի մատենագիր մը, ասորերէն գրած ըլլալուն համար. ոմանք նաեւ